

UOT: 81`366

DOI: <https://doi.org/10.30546/09081.2025.1.5001>

ÜZEYİRŞÜNASLIĞA TÖHFƏ: HACIBƏYLİNİN “PETERBURQDAKI MƏSCİD HAQQINDA” MƏQALƏSİNİN TRANSLİTERASIYA VƏ TƏHLİLİ

Seyran QAYIBOV

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Bakı Mühəndislik Universiteti

sqayibov@beu.edu.az

Məqalə haqqında məlumat	XÜLASƏ
Məqalənin tarixi Göndərildi: 2025-05-11 Yenidən işlənmiş formada alındı: 2025-05-16 Qəbul edildi: 2025-05-18 Onlayn mövcuddur	Bu məqalə, 2025-ci ilin sentyabr ayında anadan olmasının 140 illiyi qeyd ediləcək, Azərbaycan xalqının mədəniyyət tarixində silinməz izlər qoymuş və mədəniyyətimizin inkişafına misilsiz töhfələr vermiş dahi bəstəkar Üzeyir Hacıbəylinin yubileyinə həsr olunmuşdur. Məqalədə, Üzeyir Hacıbəylinin 23 fevral 1910-cu il tarixində “Həqiqət” qəzetinin 43-cü nömrəsində “Üzeyir” imzası ilə dərc olunmuş “Peterburqdakı məscid haqqında” adlı məqaləsinin transliterasiyası, yazılma məqsədi və təhlili verilmişdir.
Açar sözlər: Üzeyir Hacıbəyli, “Peterburqdakı bir məscid haqqında” məqalə, bibliografiya, təhlil	Üzeyir Hacıbəylinin “Peterburqdakı məscid haqqında” məqaləsi, onun “Həqiqət” qəzetində bu mövzuya həsr etdiyi ikinci yazısıdır. Üzeyir Hacıbəylinin “Peterburqda məscid” adlı ilk məqaləsinin başlığı “Üzeyir Hacıbəyli ensiklopediyası”, “Üzeyir Hacıbəyli: Bibliografiya (1905-2015)” və “Üzeyir Hacıbəyli. Ömür salnaməsi (1885-1948)” kimi mənbələrdə qeyd olunmuş, tam mətni isə 2009-cu ildə professor Şirməmməd Hüseynov tərəfindən nəşr edilmişdir. Ensiklopedik və bibliografik mənbələrdə adı qeyd olunmayan “Peterburqdakı məscid haqqında” adlı ikinci məqalənin başlığı, bəstəkarın həyat və yaradıcılığını əks etdirən salnamələrdə yer alsada, onun tam mətni bu yazının ədəbiyyat siyahısında göstərilən, həm kiril, həm də latın qrafikasında transliterasiya olunmuş əsərlər arasında mövcud deyil. Üzeyir Hacıbəyli bu yazısında dini azadlıqlar manifestinə istinad edərək, müsəlmanların Peterburqda məscid tikmək istəyini vurğulamış, özlərini “əsl ruslar” kimi təqdim edən bəzi şəxslərin bu təşəbbüsə qarşı çıxmasını isə tənqid etmişdir.

THE CONTRIBUTION TO UZEYİR STUDİES: TRANSLİTERATION AND ANALYSIS OF HACİBƏYLİ'S ARTICLE "ON THE MOSQUE İN PETERSBURG"

ABSTRACT

This article is dedicated to the anniversary of the great composer Uzeyir Hajibeyli. His 140th anniversary will be celebrated in September 2025, who left an indelible mark on the cultural history of the Azerbaijan people and made an unrivaled contribution to the development of our culture.

The article provides a transliteration, purpose of writing and analysis of Uzeyir Hajibeyli's article "On the Mosque in Petersburg", published under the signature "Uzeyir" in №.43 of the "Hakikat" newspaper on February 23, 1910.

This article is dedicated to the anniversary of the great composer Uzeyir Hajibeyli. His 140th anniversary will be celebrated in September 2025, who left an indelible mark on the cultural history of the Azerbaijan people and made an unrivaled contribution to the development of our culture.

The article provides a transliteration, purpose of writing and analysis of Uzeyir Hajibeyli's article "On the Mosque in Petersburg", published under the signature "Uzeyir" in No. 43 of the "Hakikat" newspaper on February 23, 1910.

Uzeyir Hajibeyli's article "On the Mosque in Petersburg" is his second article on this topic in the "Hakikat" newspaper. The title of Uzeyir Hajibeyli's first article, "The Mosque in Petersburg," was mentioned in sources such as "The Encyclopedia of Uzeyir Hajibeyli," "Uzeyir Hajibeyli: Bibliography (1905-2015)," and "Uzeyir Hajibeyli. Chronicle of Life (1885-1948)," and the full text was published by Professor Shirmamed Huseynov in 2009.

Although the title of the second article, "About the Mosque in Petersburg," which is not mentioned in encyclopedic and bibliographic sources, is found in chronicles reflecting the life and work of the composer, its full text is missing from the works transliterated in both Cyrillic and Latin alphabets listed in the reference list of this article.

In this article, Uzeyir Hajibeyli, referring to the manifesto on freedom of religion, emphasized the desire of Muslims to build a mosque in Petersburg and criticized the opposition to this initiative by some people posing as "real Russians."

Keywords: Uzeyir Hajibeyli, article "On the Mosque in Petersburg," bibliography, analysis

Giriş

Azərbaycan mədəniyyətinin, musiqisinin ən parlaq simalarından biri olan Üzeyir Hacıbəyli təkcə bəstəkar, dramaturq, pedaqoq, tanınmış ictimai xadim kimi deyil, həm də dərin məzmunlu publisist və məqalə müəllifi kimi tanınır. Onun məqalələri dövrünün ictimai-siyasi, mədəni və musiqi həyatına dair dəyərli müşahidələri, təhlilləri və təkliflərini əhatə edir.

Mənbələrə görə, Hacıbəyli 1905-ci ildən etibarən dövrü mətbuatda fəal iştirak etmiş, "Molla Nəsrəddin", "Həyat", "İrşad", "Tərəqqi", "Həqiqət", "İqbal", "Yeni İqbal", "Kaspi", "Tərcüman", "Azərbaycan" və digər qəzet və jurnallarda onlarla məqalə dərc etdirmişdir. Dahi sənətkar "İrşad", "Tərəqqi", "Həqiqət", "Yeni İqbal" və "Azərbaycan" qəzetləri ilə daha sıx əməkdaşlıq etmiş, 1906-cı ilə qədər "İrşad"ın katibi, 1908-1909-cu illərdə "Tərəqqi"nin, 1909-1910-cu illərdə "Həqiqət"in, 1915-1916-cı illərdə "Yeni İqbal"ın, 1919-1920-ci illərdə isə "Azərbaycan" qəzetinin redaktoru olmuşdur. Bu baxımdan onun yaradıcılığının mühüm hissəsini publisistika təşkil edir (Hacıbəyov, 2005:9; Haşımova, və b., 2015:21-22).

Üzeyir Hacıbəylinin Sovet hakimiyyəti qurulana qədər müxtəlif dövrü mətbuat orqanlarında ərəb qrafikası ilə çap olunmuş məqalələrinin bir hissəsi XX əsrin 60-cı və 80-ci illərində kiril qrafikası ilə, müstəqillik dövründə isə latın qrafikası ilə, bəzən redaktə, bəzən isə ixtisarla nəşr edilsə də, çoxsaylı əsərləri müxtəlif səbəblərdən – əsasən tariximizdə qaranlıq qalan məsələlərə toxunması və milli şüurun formalaşması istiqamətində açıq fikir bildirməsi səbəbilə – nəşrdən kənarda qalmışdır.

Görkəmli alim, Üzeyir bəyin irsinin dəyərli tədqiqatçısı və pərəstişkarı professor Şirməməd Hüseynov, böyük bəstəkarın "Kaspi", "Həyat", "İrşad", "Tərəqqi", "Həqiqət", "İqbal", "Yeni İqbal", "Sovqat", "Açıq Söz", "Doğru Söz", "İttihat" kimi qəzetlərdə dərc olunmuş, lakin sonrakı illərdə nəşrlərinə daxil edilməmiş, təhrif olunmuş və ya ixtisar edilmiş 100-dən çox əsərini ərəb əlifbasından latın qrafikasına çevirərək iki cildə nəşr etdirmiş və bu yolla mədəniyyətimizə dəyərli töhfələr vermişdir (Hüseynov, 2009; Hüseynov, 2010).

Bu məqalədə nə Ş. Hüseynovun tərtib etdiyi iki cildlik nəşrdə, nə də Üzeyir Hacıbəylinin 1960-cı illərdən etibarən nəşr olunmuş və bu yazının ədəbiyyat siyahısında yer alan əsərlərində rast gəlinməyən "Peterburqdakı məscid haqqında" adlı məqalənin transliterasiyası, yazılma məqsədi və təhlili təqdim edilir.

"Peterburqdakı məscid haqqında" məqalənin transliterasiya və təhlil

"Peterburqdakı məscid haqqında" adlı məqalə Üzeyir Hacıbəylinin 1909-cu ildə Peterburq şəhərində tikintisinə başlanmış məscidlə əlaqəli "Həqiqət" qəzetində yazdığı ikinci yazısıdır.

Müəllifin bu mövzuda ilk yazısı "Peterburqda məscid" başlığı ilə qəzetin 5 fevral 1910-cu il tarixli 29-cu sayının birinci səhifəsində dərc olunmuşdur. Bu məqalənin başlığı "Уzeyir Гаджибеков: библиография" (Гаджибеков, 1978:196), "Üzeyir Hacıbəyov, 1885-1948. Həyat və yaradıcılığının salnaməsi" (Hacıbəyov, 1984:74), "Üzeyir Hacıbəyli ensiklopediyası" (Hacıbəyli, 1996:243), "Üzeyir Hacıbəyli ensiklopediyası" (Hacıbəyli, 2007:246), "Üzeyir Hacıbəyli ensiklopediyası" (Hacıbəyli, 2008:73), "Üzeyir Hacıbəyli: Biblioqrafiya" (Hacıbəyli, 2009:91), "Üzeyir Hacıbəyli: Biblioqrafiya (1905-2015)" (Hacıbəyli, 2015:91), "Üzeyir Hacıbəyli. Ömür salnaməsi (1885-1948)" (Hacıbəyli, 2008:48) kimi mənbələrdə qeyd olunmuş, tam mətni isə 2009-cu ildə professor Şirməmməd Hüseynovun "Üzeyir Hacıbəyli: nəşrlərdə kənara qoyulmuş əsərlər (1904-1912)" kitabına (Hüseynov, 2009: 244) daxil edilmişdir.

Hacıbəylinin ikinci məqaləsi – "Peterburqdakı məscid haqqında" – "Həqiqət" qəzetinin 1910-cu il fevralın 23-də dərc olunan 43-cü nömrəsində "Üzeyir" imzası ilə nəşr olunmuşdur. Bu yazının başlığı 1984-cü ildə bəstəkarın həyat və yaradıcılığına həsr olunmuş "Üzeyir Hacıbəyov, 1885-1948. Həyat və yaradıcılığının salnaməsi" (Hacıbəyov, 1984:75) əsərində, həmçinin bu kitab əsasında tərtib olunmuş "Üzeyir Hacıbəyli. Ömür salnaməsi (1885-1948)" (Hacıbəyli, 2008:48) kitabında yer alsada, mövzuya dair ilk məqalədən fərqli olaraq, adı, naməlum səbəblərdən sonrakı illərdə nəşr olunmuş ensiklopedik və biblioqrafik mənbələrdə göstərilməmişdir.

Hacıbəylinin hər iki məqaləsinin məzmunu onların Sovet dövründə nəşrinin mümkün olmadığını aydın şəkildə göstərir. Müəllifi bu məqalələri qələmə almağa vadar edən əsas səbəb isə uzun sürən mübarizədən sonra II Nikolayın razılığı ilə Peterburqda məscid tikilməsinə icazə verilmiş müsəlmanlara qarşı bəzi rusların nümayiş etdirdiyi tənqidi münasibət olmuşdur (Qayıbov 2025: 95-123). "Peterburqdakı məscid haqqında" məqalənin transliterasiyası isə belədir:

"Rusiyanın mərkəz idarəsi və paytaxtı olan Peterburqdakı müsəlmanlar üçün məscid tikilməsinə "əsl rus"lar razı deyil idilər. İndi də razı deyildirlər; onlar əldən gələn qədər səy ediyordular ki, bu məscidin inşasına mane olsunlar; çünki bunların qara qəlbləri böylə bir işi qəbul etmiyordu ki, əksik saydıqları müsəlmanların Peterburq kimi bir yerdə məscidləri olsun. Bəxl¹ və həsəd bunları rahat qoymuyordu: onlar diyordular ki, qoy müsəlmanların öz şəhərlərində, öz kəndlərində yüzlərcə, lap minlərcə məscidləri olsun, bundan bir zərər yoxdur, amma müsəlmanların Peterburqda məscidləri ola bilməz. Zira ki, bu məscid bir o qədər dinpərəstlik ucundan deyil, nə qədər ki, hüquq işinə aiddir; hürriyyəti-ədyan² və məzahib³ nemətindən müsəlmanların hissəsinə düşən hüquq və ixtiyarın təsdiq edilməsinə dəlildir. Buna binaən⁴ müsəlmanlar da öz hüquqlarını ibraz⁵ edib də Peterburq kimi (Rus yürəyi olan bir

¹ paxıl

² dini azadlıq

³ məzhəb

⁴ görə

⁵ aşkar etmək, üzə çıxarmaq

şəhərdə məscid tikirlər. Və bununla Rusiyada “əsl rus”ların xoşlamadığı hürryyəti-əryan və məzəhibin mövcud olduğunu bildirirlər.

Əlbəttə “əsl ruslar” Peterburqda məscid olmasını istəməyib də, səbəbi qara qəlblərinin bəxl və həsədi olduğunu göstərmiyorlar, bəlkə bu məzmun⁶ xasiyyətə bir növ yaxşı rənk vermək üçün diyorlar ki, bu məscid biz rusların hissiyati- diniyyəimizi⁷ təhqir ediyor.

Lakin şükür olsun ki, dövlətimiz olan Rusiya – yalnız bir “əsl rus”lardan ibarət deyildir. Rusiyanı təşkil edən ruslar arasında doğrudan da əsl ruslar vardır ki, onların adını böylə bir – “” gülünç işarələr içinə soxmaq yaramaz. İştə həmin bu həqiqi ruslardan olan keşiş (Petrov) cənabları, işarəli “əsl ruslar”ın məscidimizə qarşı böylə av-avlarından mütənəffir⁸ olaraq böylə həqq sözlər yazıyor:

“O halda ki, Peterburqda tazə şərəbxanalar açılır; o halda ki, Rusiya paytaxtında fuhuşxanalar- yağışdan sonrakı göbələklər kimi artır və o halda ki, həman restoran xidmətçiliyindən dövlət qazanmış olan tatarlar Peterburqun ortodoks xristiyanları üçün tazə- tazə ləhvü ləb⁹ bağçaları açır və yenə o halda ki, Omonlar eşq və şərəb ilahları üçün Moskvada tazə məbədgahlar tikirlər o halda “əsl rus”ların hissiyati- diniyyələri rahat durub təhqir olunmuyor...”

Amma elə ki katoliklər tazə bir kilsə, protestanlar tazə bir məbədgah və müsəlmanlar da tazə bir məscid tikmək istiyorlar– o halda “əsl ruslar” həyəcan və dəhşətə gəlirlər; vəkillər yığıb, mitropolit¹⁰ yanına sinodlarına¹¹ və hökumət yerlərinə göndərirlər ki, güya hissiyati-diniyyələri təhqir olunur.

İndi “əsl ruslar”ın bu dinpərəstlik qışqırığı yalnız bir şarlatanlıq, bidlik və hiylə olduğu aşkar deyilmi ki, bunların qəsdləri də rusları hürryyət axtarmaq fikrindən kənar edib o fikri başqa millət və din əhillərini təqib etmək kimi qəbih¹² bir əmələ öyrətməkdir”.

Unudulmasın ki həqiqətsüar olan bu sözləri söyləyən keşişdir, rus keşişidir.

(Petrov) cənablarına, böylə sözlərindən naşi¹³ təşəkkürlər etmək lazım gəlirdi. Onun dedigi sözlər həqiqətdir; həqiqəti söyləmək isə hər kəsin vəzifəsidir. “Üzeyir”. “Həqiqət” qəzeti, 1910, № 49, s.1.

Mətdəndən aydın olur ki, Hacıbəyli imperiyada qəbul edilmiş dini azadlıqlar manifestinə istinad edərək, müsəlmanların Çar imperiyasının paytaxtı Peterburqda məscid tikmək arzusunu önə çəkir. Lakin “əsl rus”lar adlandırılan qrup bu ideyaya istehza ilə yanaşır, onu qışqanlıqla qarşılayır və öz dini hisslərinə zidd hesab edərək tikintiyə qarşı çıxırlar. Müəllifin fikrincə, əsas problem onların imperiyanın mərkəzində – Peterburqda məscidin mövcudluğunu qəbul etmək istəməməsidir. Onlara görə, müsəlmanlar öz şəhər və kəndlərində istədikləri qədər məscid tikə bilərlər, lakin bu, Peterburq üçün yolverilməz sayılır.

⁶ danlanmış, məzəmmət olunmuş

⁷ dini duyğular

⁸ nifrət edən

⁹ oyun, əyləncə

¹⁰ Pravoslav və katolik yepiskoplarının ən yüksək adı

¹¹ Pravoslav və protestant kilsələrində yüksək rütbəli ruhanilər məclisi

¹² qəbahətli, nalayiq, yaraşmayan

¹³ görə,

Hacıbəylinin məqaləsindəki "əsl rus" ifadəsi məqsədli şəkildə seçilmiş və tənqid edilmişdir. Müəllif bu ifadə ilə XIX əsrin sonları və XX əsrin əvvəllərində Rusiyanın ictimai-siyasi həyatında mühüm rol oynayan, imperiyanın gələcəyini "əsl rus" millətinin üstünlüyündə görən bir qrupu nəzərdə tutmuşdur.

Məlum olduğu kimi, 1905-ci il inqilabından sonra Rusiyada gedən liberallaşma proseslərinə, Dövlət Dumasının yaradılmasına və müxtəlif millətlərin muxtariyyət, hüquq tələblərinə qarşı çıxan bu qruplar "Rusiya Monarxist Partiyası" ("Русская монархическая партия"), "Qara Yüzlər" ("Чёрные сотни") və "Rus Xalqları İttifaqı" ("Союз русского народа") kimi təşkilatlarda birləşərək, "Rusiya ruslarındır", "Ruslar üçün Rusiya" kimi şüarlarla çıxış edir, monarxist və millətçi ideologiyayı, pravoslav dəyərləri müdafiə edirdilər. Bu qruplar imperiyada "əsl rus" ənənələrini qorumağa, rus xalqının etnik və mədəni kimliyini saxlamağa və ruslaşdırma siyasətini gücləndirməyə çalışırdılar. Onlar etnik və dini azlıqların Rusiyada güclənməsinin qarşısını almaq üçün "əsl rus" anlayışını həm də mədəni bir konsepsiya kimi formalaşdırmağa səy göstərirdilər.

Məqalədən göründüyü kimi, bu pravoslav zümrə Rusiyada digər dinlərin yayılmasına və onlara aid ibadət məkanlarının inşasına qarşı çıxırdı. Onların düşüncəsinə görə, yeni dini məbədlərin tikintisi pravoslav dəyərləri ilə ziddiyyət təşkil edir və bu məkanlar sanki onların dini hisslərinə toxunur. Hacıbəyli isə bu məsələnin tək cəmi dini yox, eyni zamanda hüquqi çərçivədə, dövlətin elan etdiyi dini azadlıq prinsiplərinə əsaslanan bir haqq olduğunu vurğulayır. O bildirir ki, müsəlmanların Peterburqda məscid tikmək hüququ var və bu hüquq rəsmi sənədlərlə təmin edilmişdir.

Müəllif "əsl rus" ifadəsini dırnaq içində, ironiya ilə işlədərək Rusiyadakı şovinist dairələrin mövqeyini ifşa etməyə çalışır. O, "əsl rus"lara cavabı din xadimi olan rahib Petrovun fikirləri ilə verir.

Rahib Petrov qeyd edir ki, Peterburqda hər gün açılan şərəbxanalar, yayılan fahişəxanalar və restoran biznesindən varlanan bəzi tatarların ortodoks xristianlar üçün yaratdığı əyləncə məkanları "əsl rus"lar üçün dini baxımdan heç bir narahatlıq doğurmur. Hətta Moskvada Omonlar tərəfindən eşq və şərəb tanrılarına ithaf olunmuş məbədlər belə onların dini hisslərinə təhqir deyil. Amma nə vaxt ki, katoliklər kilsə, protestantlar məbəd, müsəlmanlar isə məscid tikmək istəyirlər, onlar dərhal təşvişə düşüb, mitropolitə, sinoda və dövlət orqanlarına şikayət etməyə tələsirlər.

Rahib Petrov bu davranışları "dinpərəstlik" deyil, sadəcə olaraq şarlatanlıq və hiyləgərlik adlandırır. Onun fikrincə, bu cür mövqelər cəmiyyəti azadlıq ideyalarından yayındırmaq və digər din və millətlərə qarşı basqılar yaratmaq məqsədi daşıyır. Hacıbəyli yazısının sonunda bu gerçəkləri açıq şəkildə ifadə etdiyinə görə rahib Petrova minnətdarlığını bildirir.

"Peterburqda məscid" adlı ilk məqaləsində isə Hacıbəyli Qərb ölkələrində dini etiqad azadlığının təmin olunması nəticəsində bir çox Avropa paytaxtlarında müsəlman ibadətgahlarının açıldığını qeyd edir. Lakin Peterburqda belə bir məscidin olmamasını və bu ehtiyacın qarşılanmasının vacibliyini vurğulayır. "Ü" imzası ilə dərc edilən bu yazıda Rusiyada ruslardan sonra sayca ikinci böyük əhali qrupunu təşkil edən müsəlmanların ibadətgah tikmək hüququna qarşı çıxan bəzi dairələrin dini azadlıqları tanımadığı, müxtəlif bəhanələrlə ədalətsiz mövqe tutduğu və məscidin minarəsindən eşidiləcək "Allahu-əkbər" sədasından qorxduqları bildirilir. Buna baxmayaraq, hökumətin məscid tikintisinə, müsəlmanlardan ibarət bir komitənin

yaradılmasına və ianələrin toplanmasına icazə verməsi müəllif tərəfindən təqdir olunur (Qayıbov 2025: 95-123)¹⁴.

Nəticə:

İdeya zənginliyi, prinsiplilik və cəsarət kimi keyfiyyətlərə malik bir ziyalının yaşadığı dövrün sosial, siyasi və mədəni həyatında baş verən hadisələrə göstərdiyi vətəndaş mövqeyinin bariz nümunəsi olan bu məqalə, Hacıbəylinin ictimai proseslərə münasibətini, dövrün çağırışlarına verdiyi reaksiyanı, cəmiyyət qarşısındakı məsuliyyətini və bu proseslərdəki rolunu anlamaq baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Məqalədən aydın olur ki, müəllif baş verən hadisələrə təkcə müşahidəçi kimi yanaşmamış, onları dərinlən izləmiş, həll yolları təklif etmiş və ictimai rəyə təsir göstərə bilmişdir.

Birinci rus inqilabından sonra ədəbi-sosial mühitdə fəallığı ilə seçilən Hacıbəyli, məqaləsində gündəmdə olan bu məsələyə obyektiv yanaşaraq, dövlət tərəfindən qəbul edilən qərar və qanunların dinindən və milliyyətindən asılı olmayaraq imperiyanın bütün vətəndaşlarına bərabər şəkildə şamil edilməsinin vacibliyini vurğulamışdır. O, millətlərin hüquq və azadlıqlarının qarşısında duran qüvvələri açıq şəkildə ifşa etmiş və öz prinsiplial mövqeyini cəsarətlə ifadə etmişdir.

Hacıbəylinin “Peterburqdakı məscid haqqında” adlı publisistik məqaləsi təkcə dövrün ictimai-siyasi reallıqlarına münasibət bildirmək deyil, eyni zamanda milli-mədəni və dini hüquqların müdafiəsinə yönəlmiş məzmun və ideya dərinliyi ilə seçilən sanballı bir yazıdır. Müəllif məsələnin həllində hüququn yanında olduğunu vurğulayaraq, tənqid etdiyi “əsl rus”ların mövqeyinə obyektivlik prinsipi əsasında cavab vermiş, bu cavabı çox güman ki, uydurma yox, mətbuatdan tanıdığı rus din xadimi Petrovun dili ilə çatdırmışdır. Bununla o, hüquqa, ədalətə və dini dəyərlərə önəm verən rusların da mövcudluğunu göstərmiş və çıxışlarında millətçilik mövqeyindən deyil, hüquqi və ümumbəşəri dəyərlər prizmasından yanaşdığını ortaya qoymuşdur.

Əslində Hacıbəylinin bu mövqeyi imperiyada yaranmaqda olan siyasi mühitin yumşalması fonunda cəmiyyətin inkişafına xidmət edən mühüm amillərdən biri kimi dəyərləndirilməlidir. Həmçinin, bu məqalə Hacıbəylinin geniş dünyagörüşünü və publisistik fəaliyyətinin yalnız yaşadığı dövr üçün deyil, gələcək nəsillər üçün də ciddi əhəmiyyət daşıdığını sübut edir. Onun milli kimliyə, hüquq və ədalətə, mədəni dəyərlərə verdiyi yüksək önəm, Azərbaycan publisistikasının, milli təfəkkürün və hüquqi şüurun inkişafında mühüm rol oynamışdır.

¹⁴ “Peterburqda məscid” məqalənin transliterasiyası belədir: “Yevropa paytaxtlarının ən məşhurlarında, məsələn Paris (Frəngistan), Londra (İngiltərə), Berlin (Almaniya) və Vyanada (Avstriya) müsəlmanların məbədgahları yəni, məscidləri mövcud olduğu məlumdur.

Əvət, hürriyyəti-din və məzhəb elan edilmiş məmləkətlərdə hər bir millət öz məbədgahını tikməyə muxtardır.

Rusiyada dəxi hürriyyəti-dini və məzhəbin bir dəfə elan edilmiş olduğu məlumdur, lakin o hürriyyət kəlməsinin mənası müruri-zaman ilə “dəğişib” indi başqa bir məna andırıldığı hökumət “sirkulyarı” ilə elan edilməkdədir.

Zənnimizcə, Rusiya təbəələrinin Ruslardan sonra, qismi- əzəmini təşkil edən müsəlmanların, Peterburqda özlərinə bir məscid tikmələri üçün, zədən hürriyyəti gözləmək lazım degil idi.

Halbuki “hürriyyət” elanından sonrada əsl rus adamları müsəlmanların Peterburqda məscid bina etmələrinə razı olmamışdılar. Rus adamları məscidin minarəsindən bülənd olunacaq “Allahu- əkbər” sədasından qorxar demişdilər.

Lakin böylə boş və əsassız bir “səbəb” ucundan müsəlmanların məscid tikdirmələrinə razı olmamaq aşkarən ədalətsiz olar zənniylə məscid binasına izin verildi. Həman məscidi tikdirmək üçün müsəlmanlardan xüsusi bir komitə təşkil olunub bu yolda lazım olan ianəni yığmağa şüru etdilər və bilaxirə bu günlərdə məscidin binasına şüru olundu. İşdə bu məscid Peterburqda tikilib də müsəlmanların müvəffəqiyyət və müzəffəriyyətini hündür minarələriylə elan edəcək olduğu bir zaman, məqhur və məğlub olan bəxil və həsudlar da onun ayağı altında sürünəcəkdirlər. Məsciddən başqa bunun özü də bizim üçün böyük bir fəxrdir!” (Həqiqət” qəzeti, 1910, № 29:1)

İSTİFADƏ EDİLƏN ƏDƏBİYYAT:

1. "Həqiqət" qəzeti, 1910, № 29.
2. "Həqiqət" qəzeti, 1910, № 43.
3. Hüseynov Şirməmməd (2009). *Üzeyir Hacıbəyli: nəşrlərdə kənara qoyulmuş əsərlər. (1904-1912)*. Bakı, Elm.
4. Hüseynov Şirməmməd (2010). *Üzeyir Hacıbəyli: nəşrlərdə kənara qoyulmuş, ixtisar və "redaktə" edilmiş əsərləri*. Bakı, Elm.
5. Qayıbov Seyran. (2025). The construction process of Petersburg Mosque in Azerbaijan press. *Avrasya İncelemeleri Dergisi - Journal of Eurasian Inquiries* 14/1. 95-123. İstanbul Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü. İstanbul Üniversitesi Yayınevi.
6. *Üzeyir Hacıbəyli: Bibliografiya. (2009)*. (Tərt. ed. Həşimova Hökümə və b.). Bakı, M.F. Adına Azərbaycan Milli Kitabxana.
7. *Üzeyir Hacıbəyli: Bibliografiya (1905-2015)*. (2015). Yenidən işlənmiş və təkmilləşdirilmiş II nəşri. (Tərt. ed. Həşimova Hökümə və b.). Bakı, M.F. Adına Azərbaycan Milli Kitabxana.
8. *Üzeyir Hacıbəyov ensiklopediyası. (1996)*. (Tərt.ed. Elmira Abbasova və b.). Bakı, Azərbaycan nəşriyyatı.
9. *Üzeyir Hacıbəyov ensiklopediyası. (2007)*. (Tərt. ed. Elmira Abbasova və b.). Heydər Əliyev Fondu. Azərbaycan Mədəniyyəti Dostları Fondu. Bakı, Şərq-Qərb.
10. *Üzeyir Hacıbəyov ensiklopediyası. (2008)*. (Tərt. ed. Elmira Abbasova və b.). Heydər Əliyev Fondu. Azərbaycan Mədəniyyəti Dostları Fondu. Bakı, Şərq-Qərb.
11. *Üzeyir Hacıbəyov, 1885-1948. Həyat və yaradıcılığının salnaməsi. (1984)*. (Tərt. ed. Qulam Məmmədli). Bakı, Yazıçı.
12. *Üzeyir. Hacıbəyli. Ömür salnaməsi (1885-1948)*. (2008). Azərbaycan Mədəniyyətinin Dostları Fondu. Bakı, Şərq-Qərb.
13. *Уzeyр Гаджибеков: библиография. (1978)*. Баку, ЭЛМ.

Hacıbəylinin məqalələrinin dərc olunduğu əsərlərin siyahısı:

1. Üzeyir Hacıbəyov. Əsərləri. (1968). 10 cildə, III cild. (Tərtibdən, kommentariya və lüğətin müəll. Qubad Qasımov). Bakı, AzSSR EA.
2. Üzeyir Hacıbəyov. Əsərləri. (1968). Məqalə və felyetonlar. 10 cildə, IV cild. (Tərt. ed., Qubad Qasımov). Bakı, AzSSR EA.
3. Üzeyir Hacıbəyov. (1981). Ordan-burdan. (Felyeton, pamflet və satirik hekayələr. (Mətin tərtibi, müqəddimə və qeydlərin müəll. Mirabbas Aslanov). Bakı, Yazıçı.
4. Üzeyir Hacıbəyov. (1985). Seçilmiş əsərləri. (Tərt. ed., qeyd, izah, lüğətin müəll. Mirabbas Aslanov). Bakı, Yazıçı.
5. Üzeyir Hacıbəyli (1995). Fitnələr qarşısında. (Toplayanı, ərəb əlifbasından transliterasiya edən, ön sözün müəll. Aslan Kənan). Bakı, Azərnəşr.
6. Üzeyir Hacıbəyli. (2005). Seçilmiş əsərləri. 2 cildə, I cild. (Tərt. ed., lüğətin müəll. Abdulla Abasov). Bakı, Şərq-Qərb.
7. Üzeyir Hacıbəyli. (2005). 2 cildə, II cild. (Tərt. ed., lüğətin müəll. Abdulla Abasov). Bakı, Şərq-Qərb.
8. Üzeyir Hacıbəyli. (2008). Bədii və publisistik əsərlər. (Burax. məs. Əziz Gülləliyev). Azərbaycan Mədəniyyətinin Dostları Fondu. Bakı, Şərq-Qərb.
9. Üzeyir Hacıbəyov. (2019). Felyetonlar. Hekayələr. (Red. Sevinc Rzayeva). Bakı, Kitab Klubu.
10. Üzeyir Hacıbəyli (2021). Fitnələr qarşısında. (Toplayanı, ərəb əlifbasından transliterasiya ed., ön sözün müəll. Aslan Kənan). Bakı, Qanun.
11. Üzeyir Hacıbəyli. (2022). Seçilmiş əsərləri. (Tərt. ed., K. Kərimli). Bakı, TEAS Press.
12. Üzeyir Hacıbəyov. (2023). Felyetonlar. Hekayələr. (Red. Sevinc Rzayeva). Bakı, Kitab Klubu.